ह्यावर आमचे धर्मग्रंथ असें म्हणतात कीं, वासनांना जर मोकळया सोडल्या तर त्या फोफावतात. अगदी अग्नीमध्यें तूप टाकल्यानंतर ज्वाला फाफावतात तशा काबूत रहात नाहींत. मला वाटते कीं, त्या काबूंत ठेवण्याच्या प्रयत्नाचे हे दुष्परीणा आहेत. कांहीं धर्मगुरू म्हणतात की वासनांची पूर्ती पूर्ण सुख देत नाही. 'हें कळ पण वळत नाहीं.' मला वाटते कीं, वासनापूर्तीपासून होणारा आनंद केव वासनाच्या अवलंबनामुळें मर्यादित होतो, हा विचारच कोणी कधीं करत नाहीं. ज एखाद्यानें केलाच तरी त्याला पूर्ण आनंद मिळावा ह्याविषयीं फार तीव्र इच्छ झालेली नसते. ज्या ठिकाणीं अपूर्ण आनदा निषयी पुरेपूर विचार व पूर्ण आनद मिळविण्यासाठीं तीव्र इच्छा ह्या दोघाचा संगम झाला आहे त्या ठिकाणी वरील अपेक्षाना जागाच रहाणार नाहीं.

तूंच माझी आवड

जे कृष्णमूर्ती तर असें म्हणतात कीं, 'Answer to desire is desire itself.' त्याचें म्हणणे असें आहे कीं, इच्छेच्या विचाराच्या उगमाकडे नुसते नीट मनानें पाहिल्यानेसुद्धां इच्छा निर्विषय होते व ती अमक्याबद्दल आहे, अमूक विषया-पासून पुरी होईल असें वाटते त्या इच्छेचे ते विशेषत्वाचे आवरण उडून जाते. हीच निर्विषय वासना. हीच मूळ संविद्–स्फूर्ति–मूळ आवड. Creativity un known God इच्छा मारणे हा त्यावरील उपाय नाहीं.

आमच्या सर्व संतानी परमेश्वराला 'तुझी माझी आवडी तुचि सर्वस्वाची जोडी,' 'हेचि माझे सर्व सुख' अशा संबोधनानें आळविले आहे. मूळ आवड मानवात एकच असून विषयाना निमीत्त करून ती मूळ आवड पुरी करावयाचा अट्टाहास युगेनुयुगे चालू आहे. विषयापासून मिळणारे सुख खरोखर विषयांत नसून, मूळ आवडीतच ती आवड आहे, किंवा मूळ सुखातच ते सुख आहे, हे समजण्यासाठीं या ब्रह्मांडाची निर्मिती आहे. मानवाची अंतीम आवड ही विषयाच्या आवडापेक्षां वेगळी नसून तीच ती आहे. फक्त त्यामधील विषयाच्या अवलंबनाची मर्यादा टाकून दिली पाहिजे. हे अनेकदा जर आपल्याला समजले तर वैराग्यांतील तीव्रता आपोआप नाहींशी होते व विषया विषयींचा अनुराग परमेश्वराच्या अनुरागाकडे सहज वळतो. हेच अंतिम सत्य आहे. या संबंधीनें एका कवीनें लिहिलेला अभंग येथें द्यावासा वाटतो.

कारे तुझी ऐशी थोरवी ती गाती । इच्छेच्या परती पांडुरंगा ॥
पूरविली इच्छा, जे जे मनी येते । प्रेमाचे भरते मजलागी ॥
लडीवाळ बाळ मागतो ते देशी । इच्छेच्या परती तेव्हा कैसा ॥
आता कळो आले लबाड तू देव । तुझी माझी ठेव कळावे हे ॥
याजसाठीं तुझी सारी धडपड । अंतीम निवड इच्छेची तू ॥
तूचि माझी इच्छा, तुचि ती आवडी । सर्वस्वाची जोडी पांडुरंगा ॥

ईश्वर प्राप्तीचा मार्ग

— गुरुदेव डॉ. रानडे

आत्मप्राप्ती मार्गाचें दिग्दर्शन करणें हा सर्व संतांचा अतिशय जिव्हाळ्याचा विषय होय. श्रीज्ञानेश्वरांनीं या मार्गाचें अनेक दृष्टींनीं वर्णन करण्यासाठीं आपली पराकाष्ठा केली आहे. "हा पंथराज अगदीं शेवटपर्यंत कोणीच पांथस्थ चालून जाऊं शकत नाहीं." असें श्रीज्ञानेश्वरांचें म्हणणें आहे. सर्वांत मोठे देव श्रीशंकरहि अद्यापि या मार्गावरील प्रवासीच आहेत. योग्यांचे समुदाय आकाशीं या मार्गानें आडवे-तिडवे निघाले व ते गेलेली वाटच अनुभवाच्या पावलामुळें रहदारीचा रस्ता बनली. त्यांनीं बाकीचे आडमार्ग सोडून सरळ आत्मज्ञानाचा राजरस्ता स्वीकारला. त्यानंतर मोठमोठे ऋषी त्यांच्या मागून गेले. प्रथम साधक होते ते हा मार्ग चोखाळून सिद्ध झाले. हा मार्ग पाहतांच साधक तहानभूक विसरतो. या मार्गात रात्र-दिवस हा भेद राहात नाहीं. या मार्गावर चालत असतां पाऊल पडेल तेथें मोक्षाची खाण सहज उघडते. तेथें कोणी आडमार्गास लागला तरी स्वर्ग लाभतो; सरळ पूर्वेकडून निघाला कीं थेट पश्चिमेस जातो. याप्रमाणें या मार्गावरील प्रवास निश्चळ व निश्चित आहे. या मार्गानें चालूं लागलें असतां आपणांस जें गांव गांठावयाचें आहे तें गाव आपणच होतों, हा या मार्गाचा आश्चर्यकारक विशेष आहे."

२. पंथराजाच्या चार वृक्षराजी.

भगवद्गीतेस अनुसरून श्रीज्ञानेश्वरांनीं या पंथराजाच्या चार वृक्षराजी असल्याचें वर्णन दिलें आहे. "सांख्य-दर्शनाचा अवलंब करून कांहीं साधक ज्ञानमार्गानें जातात व 'विचार'—मुशींत छत्तीस तत्त्वें टाकून शेवटीं बावनकशी शुद्ध आत्मसुवर्ण काढून घेतात; कांहीं जण ध्यानाच्या साह्यानें आपल्यामध्येंच आत्म्यास पाहतात, तर कांहीं जण कर्माच्या आश्रयानें ईश्वरप्राप्ति करून घेण्याचा प्रयत्न करतात. शेवटीं, कांहीं जण आपला अभिमान टाकून दुसऱ्यावर पूर्णपणें विश्वास ठेवतात व त्या विश्वासाच्या जोरावर संसाराच्या अज्ञान-तिमिराचा नाश करतात. ते हिताहित जाणतात व दुसऱ्याचें दुःख पाहून त्यांचें अंतःकरण दयेनें भरून येतें. ते त्यांचें दुःख निवारतात व त्यांना सुख देतात. विश्वास ठेवलेल्या गुरुजनांच्या मुखांतून जे शब्द येतात ते हे साधक फार आदरानें ऐकतात, ऐकून मनानें व शरीरानें तसें वागण्याचा प्रयत्न करतात व त्या शब्दांवरून आपलें जीवन ओंवाळून टाकतात. हे साधक देखील शेवटीं उत्तम प्रकारें संसारसमुद्र तरून

जातात. ज्ञानयोग, ध्यानयोग व कर्मयोग यांच्या इतकाच भक्तियोग श्रेष्ठ मानला असून, श्रेष्ठ सद्गुरूच्या उपदेशाप्रमाणें जो वागतो, त्यास इतर मार्गांवरील क्लेश सहन करावे न लागतां, सहज आत्मज्ञान प्राप्त होतें, असें येथें सांगितलें आहे.

३. सर्व आपत्तींत ईश्वराचा शोध

जन्म दुःखमय असल्यामुळें मनुष्यावर कितीहि संकटें कोसळलीं, तरी त्यांतून ईश्वर–प्राप्तीचा मार्ग त्यानें काढावा. वस्तुतः ईश्वराचा शोध केल्यानेंच या जीवनांतील दुःखें नाहींशी होतील. " शेंकडों छिद्रें पडलेल्या नावेंत बसून माणसास निश्चिती कशी मिळेल ? शस्त्राचा वर्षाव होत असतां उघडें कसें राहावें ? रोगग्रस्त मनुष्य औषधाविषयीं उदास कसा राहील ? चोहोंकडे वणवा पेटला तर तेथून मनुष्य कसा पळून जाणार नाहीं ? त्याप्रमाणें या दुःखमय जगांत आल्यावर मला न भजून कसें चालेल ? मनुष्यप्राणी माझें भजन करत नाहींत तें कोणत्या आधारावर ? त्याच्या अंगीं असें काय बळ असतें कीं ते आपल्या घरीं किंवा भोगांत निश्चित राहूं शकतील ? त्यांची विद्या किंवा त्यांचें वय यांची काय किंमत आहे ? मला न भजतां त्यांना सुख कसें लाभणार ? आयुष्य म्हणजे मृत्युलोकींचा शेवटचा बाजार आहे व येथें आपत्तींचा अनेकविध माल आला असून तो मृत्यूच्या मापीं लागला आहे. येथें गिऱ्हाइकांस सुख कसें मिळेल ? गार राखुंडी फुंकून दिवा लागेल काय ? विषाचे कांदे वाटून व त्या रसास ' अमृत ' असें नांव देऊन तो रस प्याल्यानें कोणी अमर होईल काय ? त्याप्रमाणें या दुःखमय आयुष्यापासून कोणासहि सुख प्राप्त होणें शक्य नाहीं. या मृत्युलोकीं सुखाची कहाणी कोणीं ऐकिली आहे काय ? इंगळाच्या अंथरुणावर सुखाची झोंप येईल काय ? या मृत्युलोकींचा चंद्र देखील क्षयरोगी आहे व येथें तारेहि मावळण्यासाठीं उगवतात. येथें मंगलाच्या अंकुरास अमंगळाची कीड लागते; उदरांतील गर्भास देखील मृत्यु कोंडतो. जे गेले त्यांच्या मार्गांवरील पावलें पाहिलीं, तर परत आल्याची एकहि खूण दिसत नाहीं. येथील पुराण व इतिहास म्हणजे गेलेल्यांच्या एकत्र केलेल्या गोष्टी ! अशा मृत्युलोकांत लोकानीं निश्चित राहावें हें फार आश्चर्यकारक होय ! बाळ जसजसें वाढूं लागतें, तसतसे हे आनंदानें नाचतात; परंतु वस्तुतः तें मृत्यूकडे ओढलें जातें याची यांना खंतच वाटत नाहीं ! जन्मल्यावर एकेक दिवस मनुष्य प्राणी मृत्यूच्या जवळ जवळ जात असतो हें ते विसरतात व उल्हासानें गुढ्या उभारतात ! " मरण " हा शब्द सुद्धां त्यांना सहन होत नाहीं आणि कोणी मेला तर त्याच्यासाठीं हे रडतात. परंतु जें आहे तें नष्ट होणार हें मूर्खपणामुळें यांना उमजत नाहीं. साप बेडकास गिळत असतां बेडूक माशा धरूं पाहतो, त्याप्रमाणें कोणत्या लोभानें हे लोक रोज तृष्णा वाढवितात हें कळत नाहीं ! अरेरे ! अर्जुना, तूं जरी दुर्दैवानें या वाईट मृत्युलोकांत जन्मला आहेस, तरी झडझडून बाहेर नीघ व भक्तीच्या मार्गास लाग, म्हणजे तूं माझ्याशीं सायुज्यता पावशील. "

४. दृढ भावनेनें ईश्वरप्राप्ति.

मानसशास्त्रदृष्ट्या कोणतीहि तीव्र भावना ईश्वराकडे घेऊन जाऊं शकते असें दिसतें. याप्रमाणें अत्यंत तीव्र प्रेम, भीति किंवा द्वेष यापैकीं कोणत्याहि भावनेच्या साह्यानें परमेश्वर–प्राप्ति होते, असें श्रीज्ञानेश्वरांनीं सांगितलें आहे; "गोपाच्या स्त्रियानीं 'वल्लभ' म्हणून माझें ध्यान केलें व त्या स्वरूपांत त्या मला घेऊन मिळाल्या. कंसाला माझी भयंकर भीति वाटली, तरी तो शेवटीं मला येऊन मिळाला शिशुपालानें माझा अतिशय द्वेष केला, तरी तो माझ्याशीं एकरूप झालाच ! यादवानीं बंधु व आप्त म्हणून माझ्यावर प्रेम केलें, वसुदेवानें पुत्र म्हणून माझ्यावर माया केली, नारद, ध्रुव, अक्रूर शुक व सनत्कुमार यांच्या भक्तीचा मी श्रेष्ठ विषय होऊन राहिलों व ते सर्व माझ्या स्वरूपांत लीन झाले. अर्जुना, मीच सर्व भावाचें अंतिम ध्येय आहे व मला भक्ति, वैषयिक प्रेम, वैराग्य, द्वेष इत्यादि अनेक मार्गांनीं येऊन मिळतां येतें." (ज्ञा., ९, ४६५–७०.) देवाविषयीं प्रथम कोणतीहि भावना ठेवली तरी शेवटीं ती तीव्र होताच ध्येयाशीं म्हणजे परमात्म्याशीं एकरूप होते, हाच वरील विवेचनाचा मतितार्थ आहे.

५. दुराचाऱ्यासहि आशा

ज्यानीं आपलें आयुष्य अत्यंत अधमपणांत व पापकर्मांत घालविलें आहे, त्यांना सुद्धां उत्तम प्रकारचें समाधान तसेंच आश्वासन मिळेल असें श्रीज्ञानेश्वरांनीं म्हटलें आहे. "पतितानांहि सुधारण्याची आशा ठेवली आहे. दुराचारी लोकाच्या अंगीं देखील त्यानीं फक्त परमेश्वराविषयीं भक्ति बाळगली तर ईश्वरास जाऊन मिळण्याची योग्यता येते. पापी व पतितदेखील साधू होऊं शकतात व होतात, असें श्रीज्ञानेश्वरानीं स्पष्टपणें सांगितलें आहे. महासागरात बुडणारा मनुष्य या तीरीच वाचावा, त्याप्रमाणें मनुष्य आधी जरी दुराचारी असला तरी माझ्यावर त्यानें निष्ठा ठेवली तर तो सर्वांत उत्तम पुरुष बनतो. निःसीम भक्तीनें नाहींसें होणार नाहीं असें पापच जगात नाहीं. याप्रमाणें पश्चात्तापाच्या तीर्थांत स्नान करून कोणी सर्वभावानें माझ्या मंदिरांत आला, तर त्यानें सर्व कुळ पवित्र होतें व तो कुलशीलवान् व श्रेष्ठ होतो. जन्मास येऊन त्यानेंच आपलें सार्थक केलें, सर्व शास्त्रें तोच पढला व सर्व तपें त्यानेंच केलीं. अष्टांगयोगाभ्यासहि त्यानेंच केला. माझ्यासाठींच ज्यास अखंड तळमळ लागते, त्यानेंच सर्व कर्में केलीं. मनाचे व बुद्धीचे सर्व व्यवहार एकनिष्ठ भक्तीच्या पेटींत भरून ती पेटी ज्यानें माझ्या स्वाधीन केली, असा भक्त कालांतरानें ईश्वराशी एकरूप होईल असें मानणें चुकीचें होईल; कारण, तो आधींच माझ्यात मिसळून गेलेला असतो. जो अमृतात राहतो त्यास मृत्यु काय करील ? त्याच्या चित्तापुढें माझें रूप सारखें असतें, म्हणून तो तत्त्वतः माझेंच स्वरूप असतो. दिव्यानें दिवा लावल्यावर आधीं कोणता होता व मग कोणता लावला हा भेदच राहात नाहीं, त्याप्रमाणें तो सर्वस्वानें माझी भक्ति करूं लागल्यावर, तो मीच होऊन राहतो व आम्हामध्यें कांहींच भेद उरत नाहीं."

६. ईश्वरभक्तींत ना कुळ, ना जात.

ईश्वर–भक्तींत सर्व पापाचा नाश होतो, त्याप्रमाणें तेथें जाति–कुल–भेदाचे विचारहि नाहींसे होतात. "येथें कुळाचें महत्त्व नाहीं. जन्मानें अंत्यज असला तरी चालेल किंवा शरीरानें पशूच्या जन्मास आला तरी हरकत नाहीं. नक्रानें गजेंद्राचा पाय धरल्याबरोबर अत्यंत काकुळतीनें गजेंद्रानें माझें स्मरण केलें, तेव्हा तो मला येऊन मिळाला व त्याचें पशुत्व नष्ट झालें! ज्याचें नाव घेणें म्हणजे पाप, जे अत्यंत अधमाच्या पोटीं जन्मले, जे व्यसनी, दुर्गुणी व दगडासारखे मूढ व मूर्ख आहेत ते जर दृढपणें व सर्वभावानें माझी भक्ति करतील, जर त्यांच्या तोंडीं माझ्याविषयींच्याच गोष्टी निघतील, जर त्याची दृष्टि माझेंच रूप पाहील, जर त्यांच्या मनात माझ्याविषयींच विचार राहतील, जर त्याचे कान माझ्या कीर्तीशिवाय दुसरें काहींच ऐकणार नाहींत, माझी सेवा हेंच जर त्यांच्या सर्वांगाचें भूषण बनेल, मीच जर त्याच्या ज्ञानाचा एकमेव विषय होऊन राहीन, जर त्याची बुद्धि फक्त मलाच ओळखील, तद्वतच अशा आनंदानें राहणें हेंच जर त्याचें जीवन बनेल, अन्यथा राहणें जर त्यांना मरणप्राय वाटेल व याप्रमाणें जर आपले सर्व जीवभाव ते माझ्यांत गुंतवितील, तर ते पापयोनींत जन्मलेले असले व त्यांनीं शास्त्राभ्यास केलेला नसला तरी त्याना माझ्याशीं तोलून पाहशील, तर, अर्जुना! ते माझ्यापेक्षा यत्किंचितृहि कमी भरणार नाहींत, असेंच तुला दिसून येईल! चामड्याच्या ज्या तुकड्यावर राजाज्ञेचीं अक्षरें असतील, त्यायोगें बाजारांत वाटेल तें विकत मिळतें. येथें सोनें किंवा चांदी प्रमाण नसून राजाज्ञाच समर्थ आहे. कारण, राजाज्ञेची मंजुरी मिळाली, तर कातड्याचा तुकडा देखील सोन्याचांदीपेक्षा जास्त मूल्यवान् ठरतो! जर एखाद्याची मन व बुद्धि माझ्या प्रेमानें भरून जातील, तर त्यास उत्तमत्व प्राप्त होतें व तोच सर्वज्ञांत श्रेष्ठ ठरतो. म्हणून अर्जुना! येथें जाति, कुल व वर्ण निरर्थक असून मद्रूपता म्हणजे माझ्याकडे मन लावणें हेंच एक महत्त्वाचें आहे. म्हणून मनुष्यानें माझ्याकडे वाटेल त्या भावनेनें यावें; तो एकदां येऊन माझ्यात मिसळला, म्हणजे मग बाकी सर्व शून्य व व्यर्थ ठरतें. इतर प्रवाह गंगेंत मिळाले नाहींत, तोंपर्यंतच त्यांना आढा, ओहोळ, प्रवाह अशीं नावें आम्ही देतों; एकदां गंगेंत मिळाल्यावर ते सर्व पूर्ण गंगारूप होतात. लांकडें अग्नींत टाकलीं नाहींत तोंपर्यंत खैर, चंदन इत्यादि भेद त्यांच्यांत करता येतात; एकदा अग्नींत टाकल्यावर ती सर्व एकरूप होतात व त्यांच्यामधील भेद नाहींसे होतात. त्याप्रमाणें भक्त मला मिळाले नाहींत तोंपर्यंतच त्याच्यात क्षत्रिय, वैश्य, स्त्री व शुद्र इत्यादि भेद राहतात; परंतु, मला येऊन मिळाल्यावर, मीठ सागरात विरून एकरूप होतें त्याप्रमाणें ते माझ्याशीं समरस होऊन जातात."

७. भक्तीनेंच ईश्वर-प्राप्ति

श्रीज्ञानेश्वर हेच खरोखर भक्तिमार्गाचे महाराष्ट्रांतील आद्यप्रवर्तक होत व केवळ भक्तीनेंच ईश्वरप्राप्ति होते असे ते सांगतात: "अर्जुना, तेंच तें किती वेळां सांगावयाचें ? माझी जर तुला चाड असेल तर माझी भक्ति कर. कुळाच्या मोठेपणाकडे पाहूं नको; कुलीनपणाचा अभिमान बाळगूं नको; विद्वत्तेची व्यर्थ घमेंड वाहूं नको; रूपाच्या अथवा वयाच्या संपन्नत्वानें फुगून जाऊं नको. एक भाव माझ्या ठिकाणीं नसेल तर हें सर्व व्यर्थ आहे. जळो तें माझ्या भक्तीवांचून असलेलें जीवन ! अरे, या पृथ्वीवर पाषण काय कमी आहेत ? निंबाचें झाड फळांनी भरून आलें तरी कावळ्यांसच सुकाळ होतो. खापरांत वाढून पक्वान्नें चव्हाट्यावर ठेवलीं तर तीं कुत्र्यांसच उपयोगी पडतात ! त्याप्रमाणें भक्तिहीन जिणें म्हणजे संसार-दुःखानीं वाढलेलें ताटच होय ! "वरून कोसळणाऱ्या पावसास पृथ्वीवर पडण्याशिवाय दुसरी गतीच माहीत नसते किंवा अनन्यगतिक गंगा आपली सर्व जलसंपत्ति घेऊन सागराच्या शोधार्थ निघते व त्यास फिरफिरून मिळते, त्याप्रमाणें आपली भावनारूपी सर्व संपत्ति घेऊन माझा खरा भक्त अखंड प्रेमाणें माझ्यांत मिसळून मीच होऊन राहतो. क्षीरसागर ज्याप्रमाणें तीरावर, मध्यें व चोहोंकडे क्षीराचाच असतो, त्याप्रमाणें भुंगीपासून माझ्यापर्यंत सर्व चराचर विश्वांत भक्तीसाठीं माझ्याशिवाय दुसरा विषयच त्यास दिसत नाहीं व तो जाणत नाहीं." भेदांमध्यें अभेद-दर्शन म्हणजेच खरी भक्ति होय, असें श्रीज्ञानेश्वर सांगतात. हें भक्तीच्या तात्त्विक स्वरूपाचें वर्णन असलें, तरी खऱ्या भक्तास या अद्वैताचा आनंद उपभोगलाच पाहिजे हेंहि तितकेंच सत्य आहे. "जगांत भेद आहेत; परंतु, त्यामुळें ज्ञान भिन्न होत नाहीं. शरीराच्या अवयवात भेद असतात; तरीहि ते सर्व एकाच शरीराचे असतात. लहान-मोठ्या फांद्या एकाच वृक्षावर वाढतात. सूर्याचे किरण अनंत असले तरी सूर्य एकच आहे. त्याप्रमाणें जगांत नानाविध व्यक्ती असल्या, त्यांची अनेक नांवें असलीं व त्यांच्या निरनिराळ्या प्रवृत्ती असल्या, तरी या सर्व भेदामध्यें मीं अभेदत्वानें राहतो हें जाणावें. अथवा या ठिकाणीं जे जे दिसेल तें सर्व माझ्याशिवाय निराळें नाहीं असा बोध भक्तास व्हावा हेंच त्याच्या खऱ्या भक्तीचें लक्षण असून ही अद्वैत-भक्ति सर्व भक्तींहून श्रेष्ठ आहे.

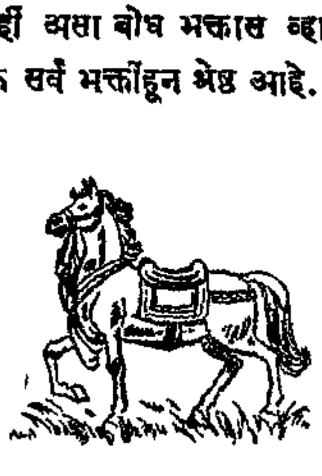

महाराष्ट्रीय व पाश्चात्य संत

—गुरुदेव डॉ. रानडे

१. अनुभूतीचें अनिर्वचनीय स्वरूप

प्रत्यक्ष, तात्कालिक, इंद्रियातीत, अनुभवजन्य ईश्वराचा साक्षात्कार म्हणजेच अनुभूति होय ही एक प्रकारची मनाची प्रवृत्ति आहे. Mysticism या इंग्रजी शब्दाचा खरा अर्थ अनुभुति किंवा ईश्वराचा साक्षात्कार असा आहे. परंतु त्याचा 'अद्‌भुत चमत्कार' किंवा 'अज्ञेय व गूढ शक्ति' किंवा 'गुप्त गोष्टी' असा विपरीत अर्थ सामान्यतः करण्यात येतो, ही दुर्दैवाची गोष्ट होय. शांत व भक्तिपूर्ण अंतःकरणानें केलेलें ईश्वराचें ध्यान, किंवा मानवी मनास संपादन करतां येईल अशी श्रेष्ठ अवस्था असा या शब्दाचा खरा 'उच्च' अर्थ आहे. परंतु त्यावरून मनाची अत्यंत हीन अवस्था व्यक्त व्हावी ही किती चमत्कारिक गोष्ट आहे ! हा त्या अर्थाचा केवढा विपर्यास आहे ! ईश्वरी साक्षात्कार (Mysticism) म्हणजे स्तब्धपणें ईश्वरांत रममाण व लीन होणें. म्हणून अनुभुतीचें किंवा आध्यात्मिक अनुभवाचें वर्णन करतां येत नाहीं. तो अनिर्वचनीय असतो. प्लेटोची कांहीं विस्तृत व विश्वसनीय पत्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांतील सातव्या पत्रात तो लिहितो कीं, "या साक्षात्कारावर माझें कोणतेंच लिखाण प्रसिद्ध झालें नाहीं व कधींहि प्रसिद्ध होणार नाहीं. कारण इतर शास्त्राप्रमाणें हा विषय चर्चा करण्यासारखा नाहीं. याविषयीं काहीहि विस्तृतपणें शब्दांनीं व्यक्त करणें शक्य असतें व तो अनुभव जगास सांगता आला असता, तर त्यानें मानव्याचें अनंत कल्याण झालें असतें; आणि मला त्यापेक्षां लिहिण्यास जास्त प्रिय असा विषयच राहिला नसता व त्यात मला निरतिशय आनंद झाला असता." हें प्लेटोचें म्हणणें अगदीं खरें आहे. अनुभुति इंद्रियापासून मिळणाऱ्या ज्ञानाच्या पलीकडे आहे, हें परमार्थिक अनुभवाचे दुसरें लक्षण होय. अनिर्वचनीयता व इंद्रियातीतपणा हीं दोनहि लक्षणें परस्परावलंबी आहेत व तीं एकमेकांशीं निगडित झालीं आहेत. आध्यात्मिक अनुभवासाठीं एखाद्या स्वतंत्र व निराळ्या इंद्रियाची किंवा आकलनशक्तीची जरुरी नाहीं, असें अनेकदां प्रतिपादण्यांत येतें. बुद्धि, संवेदना व इच्छाशक्ति या त्रयींच्या साहाय्यानें ईश्वराचा पूर्ण साक्षात्कार अनुभवितां येईल. अंतिम सत्याशीं किंवा तत्त्वाशीं एकरूप व्हावें, त्याचा साक्षात्, प्रत्यक्ष व तात्काळ अनुभव घ्यावा, म्हणजेच कोणत्याहि कलेमध्यें,

शास्त्रामध्यें व काव्यामध्यें देखील उच्चतम विचारांची श्रेणी गांठतां येते, हें मत सर्वांना मान्य आहे. आध्यात्मिक अनुभवाविषयीं तर हें जास्त खरें ठरतें. परंतु डीन इजसारखे धर्मशास्त्रकोविद या बाबतींत परस्परविरोधी विधानें करतात, हें पाहून कोणासहि आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहाणार नाहीं. 'प्रत्येक मनुष्याच्या मनामध्यें एक प्रकारचा देवाचा अंश असतो. ईश्वराचें ज्ञान मिळवायचें झालें, तर या दैवी शक्तीचा त्यास उपयोग करावा लागतो. प्रत्येकाच्या अंगीं ही शक्ति असते; तरी फारच थोडे लोक तिचा उपयोग करतात. असें डीन इंजनीं एके ठिकाणीं म्हटलें आहे. तर दुसऱ्या एका ठिकाणीं ते म्हणतात, "सत्याचें ज्ञान मिळवायचें झाल्यास स्वतंत्र व अलग अशा इंद्रियांची आवश्यकता मुळींच नाहीं. साधारणतः अनुभूतीच्या बाबतींत ज्या काहीं लेखकांनीं इंद्रियातीत शक्तीचा पुरस्कार केला असता, तेच लेखक केवळ बुद्धिवादी बनतात व ईश्वरी साक्षात्कारास बुद्धि किंवा चिकित्साशक्ति पुरी आहे, असें प्रतिपादतात. परंतु त्यांचे खरें विचार कोणते हें सहज समजण्यासारखें आहे. ईश्वरी साक्षात्कारास केवळ बुद्धि चालत नाहीं. त्यापेक्षा श्रेष्ठ शक्तीची जरूरी असते, हेंच त्यांचें खरें मत होय. ही अतींद्रियशक्ति बुद्धि, भावना व क्रियाशक्तीपासून भिन्न नाहीं. त्या सर्वांत ती ओतप्रोत भरली आहे. व ती या सर्वांचा आधार होऊन राहिली आहे यामुळें बुद्धीवादी लोकांना अनुभूतिशास्त्र पूर्ण चिकित्सात्मक आहे असें सिद्ध करता येईल. परमार्थांत अंतिम तत्त्वाचें सानुभव ज्ञान मिळावयाचें झाल्यास निश्चयात्मक, दीर्घकाल व सतत प्रयत्न करावा लागतो. म्हणून परमार्थांत (Mysticism) क्रियाशक्तीचीहि आवश्यकता आहे, हें उघड आहे. खरें आध्यात्मिक जीवन भावनाप्रधान आहे. असें डॉ. डीन इंज म्हणतात व तें अगदीं खरें आहे. परंतु लगेच या विरुद्ध म्हणतात, "परमार्थ जीवनात भावनांना स्थानच नाहीं." त्यांना भावनाबद्दल इतकी का लाज वाटावी हें कळत नाहीं. कारण ते म्हणतात कीं, "परमार्थ किंवा साक्षात्कार म्हणजे देवास अगदीं समोरासमोर पाहाणें. त्यात तीव्र भावनांच्या वृद्धीला स्थान नाहीं." आम्ही डीन साहेबाना असें नम्रपणें सुचवूं इच्छितों कीं, अंतःकरणांतील भावना शुद्ध व पवित्र केल्याखेरीज व त्यांचा देवाच्या सेवेकडे उपयोग केल्याखेरीज, देवास 'समोरासमोर प्रत्यक्ष पाहणें' शक्यच नाहीं. पण याविषयीं तर त्यांचा अट्टाहास आहे! परमार्थ संपादण्याच्या प्रयत्नांत बुद्धि, भावना व क्रियाशक्ति या सर्वांची सारखीच गरज असते. मात्र इंद्रियातीत असलेल्या प्रज्ञानशक्तीचा (Intuition) या सर्वांस आधार पाहिजे. अनुभूति अनिर्वचनीय व बुद्धिग्राह्य आहे. परंतु ती अतींद्रिय असल्यामुळें सर्व साधकांचा एक संप्रदाय बनतो; तो इतरांपासून अज्ञात व गुप्त राहतो व त्याच्या राहणीचे नियम फक्त त्यानाच तेवढे माहीत असतात; किंबहुना ते त्याना सुद्धां माहीत नसतात; ते परमात्म्यासच ठाऊक असतात, असें म्हणणें योग्य होईल.

२. महाराष्ट्रीय व पाश्चात्य संतांची तुलना.

याप्रमाणें जगातील सर्व काळच्या व सर्व देशांच्या आत्मज्ञांचा (Mystics) एक दैवी व सनातनी समाज बनतो. त्यांना देश काल, जात इत्यादिकांचीं बंधनें मुळींच नसतात. त्यांचा आत्मानुभव दिक्कालातील व अनाद्यनंत असतो. महाराष्ट्रीय संत म्हणजे या दैवी समाजाचा एक अल्पांश आहे. तरी तो संतसभेचा पूर्ण व सर्वतोपरी प्रतिनिधि आहे, असें म्हणण्यास मुळींच हरकत नाहीं. आपण येथें प्रथम महाराष्ट्रीय संत व ख्रिश्चन संत यांची स्थूल मानानें तुलना करूं. त्याच्यामध्यें दिसणारे समान धर्म कोणते हें पाहूं. नंतर या दोन्ही पौर्वात्य व पाश्चात्य संतांना समान असलेल्या अनुभूतीचा मानसशास्त्र व तत्त्वज्ञानदृष्ट्या सामान्यतः विचार करूं. या ठिकाणीं विवेचन केलेल्या सर्व संतांत अत्यंत श्रेष्ठ संत म्हणजे श्रीज्ञानेश्वर होत. त्यांची प्लॉटिनस्, ऑगस्टिन् व एक्खार्ट् अशा तात्त्विक व महानुभावी पाश्चात्य संतांशीं तुलना करता येईल. कारण त्यांच्यामध्यें बरेंच साम्य आहे. बॅरन् फॉन् ह्यूगेल् नांवाच्या एका ग्रंथकारानें म्हटलें आहे कीं, तत्त्वज्ञान व अनुभूति यांच्यामध्यें संपूर्ण विरोध आहे. (Eternal Life. P. 85) परंतु श्रीज्ञानेश्वर, प्लॉटिनस्, एक्खार्ट व ऑगस्टिन् यांसारख्या महान् श्रेष्ठ संतांच्या बाबतींत तर तत्त्वज्ञान व अनुभूति यांचा मोठा गोड समन्वय दिसतो. तेव्हां बॅरन्-साहेबाचें मत चुकीचें आहे असें आम्हांस वाटतें. श्रीज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी व वरील पाश्चात्य संतांचे "इनियड्," "मिस्टिश," "डी सिव्हिटेट् डाय्" इत्यादि ग्रंथ पहा. हे ग्रंथ म्हणजे तत्त्वज्ञान व आत्मज्ञान यांचा मूर्तिमंत गोड मिलाफ नाहीं असें कोण म्हणेल? श्रीज्ञानेश्वर व संत-कवि डांटे यांची योग्य तुलना करितां येईल, कारण त्या दोघाच्या काव्यामध्यें उच्च प्रकारचें आत्मदर्शन व त्याचा निरतिशय आनंद आहे. तात्त्विक कल्पनांच्या उंच भराऱ्या आहेत व अत्यंत सरस असें काव्य आहे. या गुणांमुळें या दोघा संतकवींचें पूर्ण साम्य आहे. त्यामुळें एकास झांकावें व दुसऱ्यास उघडावें इतकें या दोघांमध्यें साधर्म्य आहे. श्रीज्ञानेश्वरांशीं तुलना करण्यास योग्य असे तिसरे पाश्चात्य संत म्हणजे सेंट् जॉन् ऑफ् दि क्रॉस होय. अध्यात्म-अनुभवाची विविधता व पूर्णत्व व या अनुभवाचें विवरण करण्याची पद्धत या दोन्ही बाबतींत सेंट् जॉन् पाश्चात्य संतवाङ्मयांत अद्वितीय ठरतात. या दोनहि बाबतींत त्यांचें व श्रीज्ञानेश्वरांचें विलक्षण साम्य आहे. स्त्री-आत्मज्ञान्यांमध्यें चटकन लक्षांत येण्याजोग्या म्हणजे मुक्ताबाई, जनाबाई व कान्होपात्रा या होत यांची तुलना ज्यूलियन् ऑफ् नॉर्विच्, कॅथरिन् ऑफ् सिएन्ना व संत टेरेसा या संत स्त्रियांशीं सहज करतां येण्यासारखी आहे. महाराष्ट्रीय संत-स्त्रिया जास्त अंतर्मुख आहेत; तर मादाम् गियॉन्खेरीज बहुतेक सर्व पाश्चात्य संत-स्त्रिया कर्ममार्गी आहेत, असा त्यांच्या स्वभावात मोठा फरक आहे, ही गोष्ट खरी आहे. शिवाय महाराष्ट्रीय संत-स्त्रियांच्या लिखाणांत कामवासनांच्या उपमांस अगदीं कमी

महत्त्व दिलें आहे, पाश्चात्य स्त्री–संतांच्या वाङ्मयांत या विषयास विशेष प्राधान्य मिळालें आहे. ही गोष्ट निर्विवाद आहे. इकडे हरिजनामध्यें चोखामेळा श्रेष्ठ संत आहे. पाश्चात्य वाङ्मयांत बम् हा चांभार संत प्रसिद्ध आहे. अध्यात्मज्ञान व अनुभव या बाबतींत सत चोखामेळा संत बमूला हार जाणार नाहीं. परंतु विद्वत्ता व तात्त्विक ज्ञानाच्या दृष्टीनें बम् श्रेष्ठ ठरतो. 'सूक्ष्म जग,' 'विरोध' व 'साधर्म्य वाद' इत्यादि त्याच्या तात्त्विक विचारांचा ठसा पाश्चात्य तत्त्वज्ञानावर कायमचा उमटला आहे. सुप्रसिद्ध लॉ, ब्लेक् व संत मार्टिन् हे बमूचे शिष्य होते, ही गोष्ट त्यास भूषणास्पद आहे. श्रीतुकाराम हे एक निराळ्या प्रकारचे महाराष्ट्रीय संत आहेत. यांच्या विचारप्रणालींत व आत्मानुभवांत एक विशेष प्रकारचें व्यक्तिमत्त्व आहे. या दृष्टीनें त्यांची पाश्चात्य संत सूसो याशीं योग्य तुलना करतां येईल. कारण या दोन्ही संतांना परमार्थमार्गावर आनंद व भीति प्रतीत झाली, आर्तता व दुःख भोगावे लागलें, ईश्वरी प्रसादाविषयीं त्यांनीं अंतःकरणास पिळवटणाऱ्या भाषेंत देवाची करुणा भाकिली व आक्रोश केला; व शेवटीं त्यांना अवीट आत्मानंदाचा लाभ झाला; या सर्व बाबतींत दोघांचें बरेंच साम्य आहे. श्रीतुकारामांच्या आध्यात्मिक अनुभवाच्या दोन मुख्य पायऱ्या किंवा अवस्था म्हणजे आत्म्याची अंधःकारमय रात्र (Dark Night of the Soul) व ही रात्र संपताच मिळालेला ऐक्याचा निरुपम श्रेष्ठ प्रकारचा आनंद. याबद्दल पुढें विस्तृत विवेचन आलेंच आहे. या दोन अवस्थांचें इंग्लिश बनियन् यानें वर्णिलेल्या दोन अवस्थांशीं बरेंच साम्य आहे. त्या म्हणजे आध्यात्मिक यात्रेकरूची परमार्थ मार्गावरील प्रगति (Pilgrim's progress) व या अवस्थेंत प्रतीत होणारी देवाच्या दर्शनाची तीव्र मळमळ. या अवस्थेंत अंतःकरणात मरणप्राय होणाऱ्या वेदना सहन कराव्या लागतात व नरकवासा-प्रमाणें आत्यंतिक दुःखें भोगावीं लागतात. या अवस्थेंतून पार पडल्यावर अमाप ईश्वरी कृपा (Grace abounding) होते व त्यामुळें दिव्य नवजीवन व त्यातील अनुपम आनंद प्राप्त होतात. हिंवाळा संपल्यावर येणाऱ्या वसंताप्रमाणें पहिली अवस्था संपताच ही दुसरी आनंदमय स्थिति निश्चितपणें प्राप्त होते. या वेळीं बनियन्च्या ज्ञानचक्षूंस जीजस् ख्राईस्ट देवाच्या उजव्या बाजूस उभा असल्याचें दिव्य दर्शन घडलें! आणखी कांहीं बाबतींत श्रीतुकारामाची युरोपीय संत डायोनिसियस (एरिओपॅजाईट्) याच्याशी तुलना करतां येईल. धाडसी प्रयत्नानें प्राप्त झालेला ब्रह्मानुभव म्हणजे देवाचा 'दिव्य काळा रंग,' असें आध्यात्मिक आनंदाचें सूक्ष्म पृथक्करणात्मक विवरण त्यानें केलें आहे. या सर्व बाबतींत साम्य असलेलीं उदाहरणें श्रीतुकारामाच्या अभंगात सापडतील. शेवटीं कर्मयोगी महाराष्ट्र संत श्रीरामदास यांचा तुलना पायथॅगोरस इग्नेशियेस लायोला व, राइसब्रुक या युरोपीय संतांशीं करता येईल. पायथॅगोरप्रमाणेंच श्रीरामदासानीं आपल्या शिष्यवर्गाचा एक पंथ स्थापिला व हा पंथ स्थापण्यास त्या वा राजकीय हेतु होता. त्यामुळे श्रीरामदासांची धार्मिक शिकवणूक राजकीय मतानें रंजित

झाली आहे ही गोष्ट नाकबूल करतां येणार नाहीं. पायथॅगोरसचा आपला पंथ स्थापण्यात राजकीय हेतु स्पष्टच होता. या दोनहि पंथांमध्यें मोठा फरक हा कीं, श्रीरामदासांच्या संप्रदायास श्रीशिवाजी राजे यांचा पूर्णतया राजाश्रय व पाठिंबा मिळाला. परंतु आपलें स्वतंत्र राज्य स्थापण्याच्या राजकीय महत्वाकांक्षेमुळें पायथॅगोरियन पंथ धुळीस मिळाला! उलटपक्षीं, श्रीरामदास व संत लायोला या दोघांनीं राजकारण व अध्यात्म हीं दोन शास्त्रें एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. श्रीरामदासांच्या शिकवणुकींत या दोहोंचें महत्त्व सारखेंच राहिलें व राजकारणामुळें अध्यात्मास गौणत्व आलें नाहीं. परंतु संत लायोलाच्या बाबतींत राजकारणास इतकें अवास्तव महत्त्व प्राप्त झालें नाहीं. परंतु संत अगदींच गौण ठरलें व पुढें त्याचा मागमूसहि राहिला नांहीं. कर्म व ज्ञान यांचा समन्वय करणाऱ्या श्रीरामदासांच्या दासबोधांत म्हटलें आहे. "काहीं गल्बला, काहीं निवळ ऐसा कंठित जावा काळ" (दासबोध १९.८.२९). हा उपदेश रॉईसब्रुकच्या शिकवणीशीं अगदीं सुंदर जमतो. "ज्याची दृष्टि अत्यंत अन्तर्मुख झाली आहे, त्यानें आपलें सर्व आयुष्य कर्म व विश्रांति या दोन गोष्टींतच घालवावें. या दोहोंमध्येंच त्यानें पूर्ण व अखंडित रहावें. कारण त्याचें कर्म व ध्यान पुनः पुनः उद्दीपित करण्यास ईश्वर त्यास नेहमीं आदेश देत असतो. वस्तुतः तो देवाच्या हातातील एक जिवंत व उपयुक्त असें साधन बनतो. या साधनाच्या द्वारें ईश्वर आपल्यास वाटेल तें व वाटेल तसें कर्म करवून घेतो. म्हणून ईश्वरेच्छेनें आलेल्या सर्व आपत्ती शांतपणें सोसण्याचें सामर्थ्य व धैर्य त्यास मिळतें व ईश्वराचें ध्यान करण्यास किंवा प्राप्त कर्तव्य करण्यास तो सारखाच तयार असतो."

३. आत्मदर्शन

महाराष्ट्रीय संत व पाश्चात्य संत यांच्यामध्यें सामान्यतः किती साम्य आहे याचें येथवर विवेचन झालें. आतां कांहीं उतारे देऊन त्यांची शिकवण कशी एकाच प्रकारची आहे. हें पाहूं. प्रथम आत्मदर्शनाचें वर्णन श्रीज्ञानेश्वर, टॉलर व रॉइसब्रुक यांनीं बहुतेक एकाच भाषेंत केलें आहे. श्रीज्ञानेश्वर सांगतात. कीं, "आत्मज्ञानाच्या खड्गानें भवाश्वत्थाचें वर वाढणारें मूळ छेदून टाकल्यावर आपलें रूप आपणांस पाहावयास मिळतें. परंतु हें आरशांतलें आपलें प्रतिबिंब नव्हे. कारण आरशांतील प्रतिबिंब म्हणजे पाहणाऱ्या मनुष्याचेंच दुसरें रूप होय. आत्म-दर्शन हें जिवंत झऱ्याप्रमाणें आहे. तो झरा विहिरींत लागला नाहीं तरी आपल्यांतच परिपूर्ण असतो. पाणी आटल्यावर प्रतिबिंब मूळ बिंबांत मिळतें. घट फुटला कीं, घटकाश महदाकाशांत मिळतें. लांकूड जळल्यावर अग्नि मूळ रूपास येतो. त्याप्रमाणें आपण आपलें रूप पहावयाचें असतें. तें न पहातां पहावें व न जाणतां जाणावें. ज्यापासून हें सर्व विश्व निर्माण झालें त्यासच आदिपुरुष म्हणावें. या मूळ पुरुषास पहावें या उद्देशानें

आयुष्याचा तिळकारा घेऊन व ध्येय गांठल्या शिवाय पुनः परत यावयाचें नाहीं अशा दृढ निश्चयानें खरे मुमुक्षु योगमार्गानें गेले. त्यांनीं आपला अहंभाव टाकून दिला. आणि ते मूळ घरास आले. जसें थंडीमुळेंच थंडीनें कुडकुडावें, किंवा बर्फानेंच बर्फ बनावें, त्याप्रमाणें ही आत्मवस्तु आपणच आपल्यासाठीं आपल्यांतच राहते. येथें एकदां आल्यावर पुनः परतणें नाही. (ज्ञानेश्वरी १५. २६६–८३). आतां संत टॉलर् काय म्हणतात तें पहा : “ सर्व प्रकारचीं साधनें करावीं. त्यांच्या साहाय्यानें बाह्य पुरुषाचें (देहाचें) आंतरपुरुषात (आत्म्यांत) पूर्ण रूपांतर करावें. म्हणजे उघडें परब्रह्म अशा शुद्ध जीवाच्या अंतरतम भागामध्यें प्रवेश करतें व आत्मा परमात्म्याशीं पूर्णतया एक बनतो. अशा जीवात्म्यास आपल्या स्वतःस पाहतां आलें तर ‘ आपण परमात्माच आहो व त्याच्या इतकेंच उदात्त व श्रेष्ठ आहों, असें त्यास दिसतें व पूर्वी होतों त्यापेक्षां हजारों पटीनें श्रेष्ठ बनलों असें त्यास दिसेल ” (ट्रीनिटी नंतर १५ व्या रविवारी दिलेलें प्रवचन.) आतां संत रॉइस्ब्रुक् काय म्हणतात तेंहि ऐकू या. “ अंतवर्ती दिव्य ज्योतीमुळें हे ध्यानमग्न साधक पूर्णतया बदलून जातात व ज्या ज्योतीच्या साहाय्यानें जी ज्योत ते पाहातात, त्या आत्मज्योतींतच मिळून ते एकरूप होतात. अशा प्रकारें चिरंतन प्रतिमेचें ध्यान करणारे साधक तद्रूपच होऊन राहतात. ईश्वर, सर्व जग व त्यांतील वस्तु सर्व एकरूप असल्याचें ध्यान केल्यानें तें सर्व आत्मज्योतींत सुस्नात झाल्याचें दिव्य दर्शन त्यास घडतें. ” उपनिषदांतील आत्मदर्शनाची शिकवण अशाच प्रकारची व याच अर्थाची आहे. साधक अनुभूतीचें उच्चतम शिखर गांठतो, तेव्हा “ तो आपलें स्वतःचें रूप दिव्य तेजोवलयात तळपत असलेलें आपण पाहतो.” यावरून आत्मदर्शन हें अनुभवाचें उच्चतम शिखर कसें आहे व त्याबद्दल विविध काळांतील व देशातील आत्मज्ञांचे स्वानुभवाचे उद्‌गार किती अगदीं सारखेच आहेत हें सहज कळेल.

४. आत्मा व देव यांचें ऐक्य.

आतां जीव ब्रह्म एकरूप आहेत यासंबंधीं श्रीज्ञानेश्वर, सेंट् जॉन् ऑफ् दि क्रॉस् व प्लॉटिनस् यांची शिकवण एकच कशी आहे, हें पाहूं. श्रीज्ञानेश्वर म्हणतात, “ श्रीकृष्ण व अर्जुन म्हणजेच देव व भक्त, हे समोरासमोर ठेविलेल्या दोन स्वच्छ आरशांप्रमाणें होते. एकाचीं अनंत प्रतिबिंबें दुसऱ्यांत पडत होतीं. अर्जुनानें श्रीकृष्णासह आपणांस श्रीकृष्णामध्यें पाहिलें. श्रीकृष्णानें अर्जुनासह आपणास अर्जुनामध्यें पाहिलें आणि संजयानें त्या दोघांना एकदम एकत्र पाहिलें ! एक आरसा दुसऱ्या आरशापुढें ठेवला तर कोणता आरसा कोणास प्रतिबिंबित करील ! ” कँटिकल् नामक ग्रंथात सेंट् जॉन् ऑफ् दि क्रॉस सांगतात कीं, आत्मा व परमात्मा प्रेमरज्जूनें इतके घट्ट एकत्र बांधले गेले आहेत व ते इतके एकरूप बनतात कीं, त्यांच्या मूळ रूपांत

पूर्ण फरक पडतो. प्रेमानें ते एकरूप होतात. व एकमेकांत तादात्म्य पावतात. ते वस्तुतः भिन्न असले, तरी बाह्यतः व ऐश्वर्यानें आत्मा देवासारखा दिसतो आणि देव आत्म्यासारखा दिसतो ” “ तुझ्या सौंदर्यानें माझें इतकें पूर्ण रूपांतर होऊं दे कीं, आपण दोघेहि सारखेच सुंदर बनूं व आम्हां दोघाचें सौंदर्य तुझ्या दिव्य सौंदर्यांत प्रतिबिंबित होऊं दे. आपण परस्परांकडे पहात असतां एकाचें स्वतःचें सौंदर्य दुसऱ्यामध्ये दिसूं दे. तसेंच दोघांचे सौंदर्य वस्तुतः तुझेंच सौंदर्य असल्यामुळें माझें सौंदर्य तुझ्यांत विरून जाऊं दे. म्हणजे मग मी तुला व मला तुझ्या सौंदर्यांतच पाहीन. तूं मला तुझ्या सौंदर्यांत पाहशील कारण तुझें सौंदर्य तेंच माझें होईल व आपण एकमेकांस तुझ्या सौंदर्यांतच पाहूं ” संतश्रेष्ठ प्लॉटिनसुहि सांगतात की, “मनुष्य जर त्या एकरूप तत्त्वाशीं तल्लीन झाला, तर त्यामुळें त्यास एक रूपत्व प्राप्त होतें. त्या एकाची प्रतिमा बनून आपल्यापासून भिन्न झाला, म्हणजे तो जीवनप्रवासाचें अंतिम ठिकाण गांठतो व त्याचा प्रवास संपतो.

MATUNGA CLEANING WORKS

ESTD. 1934 *Prop.* **S. V. PRADHAN**

MODI NIWAS, BOMBAY 19

Washers, Dyers and Dry Cleaners.

A Pleasure to You—A Satisfaction to Us

Chemical Cleaners, Super Fine Darners

Master Dyers

FOR

Cotton, Woollen, Silken & Jari Whole Cloths

••• शोभती साईनाथ मंदिरीं •••

धन्य ती शिरडी नगरी खरी
शोभती साईनाथ मंदिरीं ।

नाथ ते उठतां सकाळीं
भक्तजन गाती भूपाळी
धरती काकड आरती करीं ॥ १ ॥

नित्य मग पुजापाठ करती
बहूविध वस्त्रां चढविती
फुलांच्या राशी त्या चरणावरीं ॥ २ ॥

भक्तिचा सोहळा तो आगळा
पुजिती साईनाथ भोळा
साईंची कृपा ती सर्वांवरी ॥ ३ ॥

★ साई, असूं दे तुझी सांवली ★

माझ्या चंद्रमौळी संसारी
साई, असूं दे तुझी सांवली ॥ १ ॥

पंचपक्वानें कोणी खावो
आणि नित्य तें तुजला देवो
माझ्या भातभाकरीवरी
साई, असूं दे तुझी अंगुली ॥ २ ॥

षोडषोपचारें पुजा करो कोणी
लाखों रुपये उधळो पूजनीं
माझ्या आसुसलेल्या नयनीं
साई, दिसूं दे तुझी मूर्ति ॥ ३ ॥

—गोविंद केशव पेठकर, नासिक

श्रीमती सुमन पी. गोरे, जमशेदपूर इनर सर्कल रोड, पोष्ट कदमा, जमशेदपूर या लिहितात कीः

माझे वडील परशुराम कृष्ण गोरे हे येथील टाटाचे भव्य कारखान्यांत नोकरीस आहेत. चालू जुलैचे ९ तारखेस एकाएकी त्यांना अर्धांगवायूचा झटका आलेने ते दिवशीं कसे तरी दोन प्रहरी कामावरून घरीं आले. नित्याप्रमाणें सर्व कामें केलीं. तसेच दुसरे दिवशीं रोजचे प्रमाणें कामावर गेले. संध्याकाळीं घरीं आले तो कालच्या झटक्यापेक्षां आजचा आलेला झटका तीव्र जाणवत होता. शेवटीं रात्री जवळच राहणारे डॉक्टर यांना बोलावून त्यांना वडिलांची प्रकृति दाखविली. डॉक्टरांनीं तावडतोब औषध दिले आणि सांगितले कीं, सकाळपर्यंत वाट पहा आणि उजाडताच हॉस्पिटलमध्यें जाऊन भरती करा. तेथें नेल्यानेच लवकर बरे होण्याची शक्यता आहे. डॉक्टरांचे हे उद्गार ऐकून आम्ही सर्वजण कोणत्या प्रसंगाला तोंड द्यावे लागणार म्हणून घाबरून गेलो. ती रात्र कशी तरी काढली, पण सकाळी पाहतात तो एक एक विचित्रच प्रकार दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागले. ते म्हणजे माझे वडिलांना ह्या अचानक आलेल्या झटक्याचा परिणाम की काय, ते भ्रमिष्ठासारखे वागू लागले. कपड्याची शुद्ध सुद्धा नव्हती. मग तावडतोब कंपनीचे डॉक्टराना बोलाविले. त्यानी माझे वडलाना तपासले आणि आपले बरोबर वडिलानाही हॉस्पिटलमध्यें दाखल करणेस घेऊन गेले. तेथें नेल्यानंतर वडिलाची प्रकृति पहिल्या दोन दिवसांत तर बघवेना अशी झाली होती. तिकडे डॉक्टरांचे इलाज चालू होते आणि आम्ही इकडे परमेश्वराजवळ नवस मागून घेऊन वडिलांची प्रकृति लौकर बरी करण्यास सागत होतो. असे करता करता २०–२२ दिवसानंतर डॉक्टरानी माझे वडिलांना तुम्ही घरीं जाऊ शकता असे सांगितले. डॉक्टरानी अशी परवानगी कशी दिली ते डॉक्टरच जाणे; कारण वडिलाचे प्रकृतीत म्हणावा तितका फरक पडला नव्हता. त्याना डाव्या पायाने टेकून चालता येत नव्हते की त्या बाजुचे हाताने कोणतीही वस्तु उचलता येत नव्हती; की तो हात स्वतःचा स्वतःला या जागेवरून दुसऱ्या जागेवर ठेवता येत नव्हता. तरी पण डॉक्टरानी डिसचार्ज केल्यामुळें नाइलाजाने वडिलांना घरी आणावे लागले.

वडिलांना घरी आणल्यानंतर औषधोपचार केले. आता बराचसा फरक जाणवू लागला आहे. वडील जेव्हां हॉस्पिटलमध्यें होते तेव्हा त्यानी आपणास लौकर बरे वाटूं दे आणि डिस्चार्ज करू देत म्हणजे आपण श्री साईशबांचे चरणीं दहा रुपये पाठवून प्रसाद व उदी मागवू असे म्हणाले होते. वडील घरी आलेनंतर त्यानीं बाबांचेकडे ५ रु. ५० पै. ची पाठवणी केली व प्रसाद, उदी व श्री साईचरित्र मागविलें. त्याप्रमाणे श्री दासगुणकृत श्री साईचरित्राचे चार अध्याय आले, पण उदी व प्रसाद का आला नाही म्हणून आम्ही वाट पहात होतो. या मुदतीत माझे वडील दर महिन्यास डॉक्टर तपासणीसाठीं हॉस्पिटलमध्यें जात होते. पण प्रत्येक वेळेला म्हणजे तीन खेपेला डॉक्टरानीं माझे वडिलांना फिट न करता अनफिट म्हणून सांगितले व तसा सर्टिफिकेटवर शेरा मारीत होते. इकडे आम्ही नेहमी बाबांचे ऊदी व प्रसादाची वाट पहात असू. तेव्हा आम्हांला असे वाटूं लागले की आम्ही १० रुपये पाठवूं म्हणन मागून घेतले आणि ५ रु. ५० पैसे पाठविले. मनांत विचार आला कीं, आपण जर आपल्या दिलेल्या शब्दाला जागलो नाही तर बाबातरी कसे आपलेकडे पहातील आणि त्यांची कृपातरी कशी होणार ? हा विचार मनांत येतांच वडिलांनी बाबाचेकडे १० रु. पाठविणेस सांगितले, त्याप्रमाणें माझा भाऊ दि. १६।११।६५ रोजी सकाळीं पोस्टांत मनिऑर्डर करणेस गेला. मी त्यावेळी दरवाज्याचे आतील बाजूस घरी तांदूळ निवडीत बसले होते. ती सकाळची ९–९॥ ची वेळ होती. एकाएकी कोणाच्या तरी आवाजाने माझे, आमच्या घराच्या गेटापाशीं लक्ष गेले. तो एक वृद्ध भिक्षेकरी दारात उभा राहिलेला पाहिला, आणि त्याला पाहतांच माझे तांदूळ निवडण्याकडील लक्ष उडून माझी नजर दरवाजापाशी असलेल्या त्या वृद्धावर केंद्रीत झाली. त्या वृद्धाचा चेहरा हुबेहूब बाबांचेसारखा, त्यांचेप्रमाणेंच डोकीला बांधलेले फडकेही त्या वृद्धाचे डोकीवर बाधले होते. माझी नजर त्यांचे चेहऱ्यावरून

ए. आर. सावंत अ‍ॅन्ड ब्रदर्स

३६३, मंगळदास मार्केटसमार, मुंबई नं. २. टे. नं. २२८४४

तयार कपडे, सर्व प्रकारची होजियरी तसेंच टॉवेल्स, चादरी व पडद्यांचें कापड मिळण्याचें एकमेव ठिकाण. होलसेल व रीटेलर्स

झालेचना. त्यांचे अंगांत काय होते वगैरेबद्दल मला कसलीच शुद्ध नव्हती, वेड्या-प्रमाणेंच मी त्यांचेकडे सारखी पहात होते. त्याना कोणी भिक्षा घातली की नाहीं, ते किती वेळ होते, ते कोणत्या बाजूला गेले आणि केव्हां गेले याची मला काहींच शुद्ध नव्हती. बराच वेळ झाल्यानंतर दरवाजापाशी असलेला वृद्ध भिक्षेकरी जेव्हां दिसेनासा झाला तेव्हां माझी तंद्रा भंग पावली, आणि मी शुद्धीत आले. त्यानंतर आमचे देवघरात असलेल्या बाबाचे फोटोकडे पाहिले, आणि नंतर खात्री झाली की, जो वृद्ध भिक्षेकरी आला होता तो भिक्षेकरी नसून भिक्षेकरेच्या रूपातील बाबाच होते. आणि नंतर जस जसें आठवू लागले तेव्हा असे वाटू लागले की आपण उठून त्यांना भिक्षा का घातली नाहीं ! एरवी, कोणताही भिक्षेकरी येवो त्यास मी सहसा कधीं रिकामें हाती पाठविले नव्हते आणि आज आपले हातून असे कां झालें ? म्हणुन राहुन-राहून आश्चर्य आणि वाईट वाटत आहे. प्रत्यक्ष साईबाबा आले असतांनासुद्धा मला नमस्कार करण्याची शुद्ध राहिली नव्हती. म्हणून त्यानंतर येईल त्या भिक्षेकऱ्यास मी मनोमन नमस्कार करीत असते.

२ – ३ वर्षापासून आमचे घरीं श्री साईबाबाचा फोटो असून आम्ही त्याची दर गुरुवारी आरती करतो. प्रसादाचा नैवेद दाखवितो. ४ – ५ महिने झाले. नित्य-नियमाने मी दररोज बाबाची आरती वगैरे करीत असते. मला कोणते दुःख येवो वा सुख होवो. मी बाबाना सागत असते. आनंदांतसुद्धा मी बाबांना विसरत नाही. परवा झालेल्या बाबांच्या दर्शनानें माझा त्यांचेवरील विश्वास तर आणखीनच वाढला आहे माझे प्रत्येक बाबतीत मला बाबांचेकडून नेहमीच सहाय्य होत असते. आम्ही बाबाना जो दर गुरूवारीं नैवेद दाखवितो तो प्रसाद आम्ही बाबाचे फोटो व इतर देवादिकांच फोटोतील मुखात थोडासा चिकटावितो आणि नंतर तो प्रसाद आम्ही ग्रहण करतो. हा प्रसाद प्रथम प्रत्येक देवाचे तोंडांत देतों. हे अनुकरण मी माझे पुण्यास राहात असलेल्या मावशीकडून शिकले.

जे दिवशी भिक्षेकऱ्याचे रूपांत बाबांनी मला दर्शन दिले त्यावेळीं माझे आईनें बाबाना २ पैसे घातले व तो भिक्षेकरी जाताना हिंदीतून म्हणाला, " आपका बाबू अच्छा हो जायेगा " हे सर्व मला नंतर आईकडून समजले. त्यावेळी आई म्हणाली, त्या वृद्धाचा चेहरा बाबांचे सारखा दिसत होता. माझे वडील परवा २४ नोव्हेंबरला परत डॉक्टर तपासणीस हॉस्पिटलमध्यें गेले होत. तेव्हा कोणतेही कारण न दाखविता डॉक्टरानीं माझे वडिलांना मातांपावेतो माझे वडील अनफिट होते ते फिट झाले, आणि आनंदाची बातमी म्हणजे माझे वडील आज २५ नोव्हेंबरपासून कामावर जाऊ लागले.

बाबांनी भिक्षेकऱ्याच्या रूपांत येऊन जो आशीर्वाद दिला व त्याप्रमाणें माझे वडिलांना ८ दिवसांत बरे वाटले ही बाबांची कृपा नव्हे कां ? म्हणजे बाबा हे भक्तांना अद्याप निर्गुणाचे सगुणत्व दाखवून भक्ताना अद्याप भेटतात. ही बाबाची लीला असलेनें मला बाबांनी दर्शन दिल्यापासून वरचेवर त्यानीं घेतलेले भिकाऱ्याचे रूप वरचेवर माझे डोळ्यांसमोर येऊन डोळ्यातून नेहमीं आनंदाचे अश्रू येतात व कंठ भरून येतो. असें हे बाबांचे कौतुक करावें तेवढें थोडेच आहे. तात्पर्य हे कीं बाबा भक्तांच्या हाकेला नेहमींच 'ओ' देतात व त्यांना संकटकाळीं मदत करतात.

-★- सेतू -★-

मातीलाही कळेल बाबाऽ तुमच्या मनिचा हेतू ।। धृ ।।
धरती अंबर व्यापुन राहिल । तुझ्या कृपेचा सेतू ।।
साईरे ! देवांचा देव तूं ।। १ ।।
धर्मांची जगिं असे विविधता । एकाचे सकलामधिं मानवता ।
व्यर्थ अहंता एक देवता । अंतर्यामी शोधून बघ तूं ।
साईरे ! देवाचा देव तू ।। २ ।।

--तूंच खरा सोबती--

असार माया संसाराची, तूच खरा सोबती—साईं, तू दे आम्हा सन्मति ।। धृ० ।।
दांभिकतेचा चाले गौरव या जगतावरती । स्वार्थाची ही सगळी नाती
कुणि न कुणाचा अंति ।। १ ।।
मोहपटल हें अवघे येथील—सारुनिया दूर ।। २ ।।
या धरतीवर तुझ्या कृपेचा वाहू दे पूर ।। ३ ।।
कृपावंत तू तारक असशी । आणि मनाचा भोळा ।। ४ ।।
त्रिभुवन झालें तव चरणार्थी म्हणुन अवघे गोळा ।। ५ ।।
संकटाची ती नसे तमा, तुज निजभक्तांची क्षिती ।
नाम तुझें घेता भक्तांना—भक्तांना सद्‌गति ।। ६ ।।

कवि. : बा भा. मगदूम

नोव्हेंबर १९६५

या महिन्यात श्रीसाईबाबांचे समाधी दर्शनास बाहेरगांवची भक्त मंडळी नेहमी-प्रमाणें आली होती. कांहीं कलाकारांनीं श्रीपुढें हजेरी दिली ती खालील प्रमाणें—

कीर्तन

श्री. द. दा. ऊर्फ नानासाहेब रासने यांनीं श्रीपुढें तीन कीर्तनें केलीं तसेंच सौ. वनमाला गोविंदराव रानडे एम्. ए. बी. टी. पुणें. तसेच श्री. ह. भ. प. हिंमतराव मोरे. (तळेगांव, ता. चाळीसगांव) पु. खा. तसेच श्री. ह. भ. प. रामचंद्र शंकर महामुनि, मु. अमळनेर व सौ. शोभनाबाई रा. महामुनि, अमळनेर पू. खा. श्रीमंदिरांत कीर्तनें झालीं.

गायन

श्री. अमिचंदजी मास्तर, मु. मुलुंड, जि. ठाणें. कुमारी अलकनंदा गोविंदराव रानडे, पुणें. श्री. नाथा धोंडिबा जगधने अहमदनगर. सौ. शकुंतला मोरेश्वर जोशी, नाशिक. कु. विमलबाई भाऊसाहेब राजशिर्के, जळगांव. पू. खा. श्री. काशिनाथ जोशी, वाकोला मुंबई ५५.

तबलावादन

श्री. रघुनाथ तात्याबा मोरे, मुंबई (गंगाधर नाट्य मंडळी) माजी तबलजी.

नृत्य व जादुप्रयोग

श्री. रामास्वामी, टी. आर. सुंदरम्. पी. आर. सुनीता माटुंगा मुंबई.

साईसंस्थान नोकर भजन मंडळ

या महिन्यांत साईसंस्थान नोकर भजनी मंडळ दोन भजनाचे कार्यक्रम झाले.

मोठ्यांच्या भेटी

मे. अभ्यंकरसाहेब हायकोर्ट जज्ज मुंबई.
मे. के. पुट्टस्वामी सहकार मंत्री म्हैसूर.
मे. जमखंडीमठ सी. ए. रजिस्ट्रार ऑफ को–ऑपरेटिव्ह डि. म्हैसूर.
मे. चिन्मुळगुंद रजिस्ट्रार फॉर को–ऑपरेटिव्ह अहमदनगर.
मे. साठेसाहेब (संरक्षण खाते) जाईंट सेक्रेटरी भारत स. दिल्ली
मे. हल्यंगडीसाहेब सिटी सिव्हील आणि सेशन जज्ज मुंबई.
मे. डब्ल्यु. के. पाटील डी. आय्. जी. ऑफ पोलीस मुंबई.
मे. भावेसाहेब डी. एस. पी. अहमदनगर.
मे. डी. आर. खडके. असि. पोलीस कमिशनर मुंबई.

नामदेवांची वाणी

अनुवादक : गणेश विष्णु कविटकर, एम्. ए.

पाखंड भक्ति

रामकी भगति दुहेली रे बापा ।
सकल निरंतर चिन्हीले आपा ॥ १ ॥
बाहिर उजैला भीतरीं मैला ।
पानी पखारत पर न गहिला ॥ २ ॥
पुतला देवकी पाती देवा ।
दुई बिध नाम न जानै सेवा ॥ ३ ॥
पाखंड भगति राम नहिं रीझै ।
बहरा आंधा लोग पती जे ॥ ४ ॥
नामदेव भणे मोरे नैन पलटा ।
राम चरना चित्त बहु पैठा ॥ ५ ॥

अर्थः—अरे! रामभक्तीचा सुकाळ होऊं लागला आहे. बावा!! सर्व अंगावर आपण होऊन राममुद्रांकित केलें आहे. पण अंतरंगात मळ आहे, दोष आहेत. पाण्यानें वरवर प्रक्षाळलें परंतु अहंकार गेला नाहीं. बाहुल्यांच्या देवी केल्या आणि पत्र्यांचे देव केले पण या दोन्ही प्रकाराचे नाम व सेवा जाणत नाहींस, अशा पाखंडी भक्तीनें राम प्रसन्न होत नाहीं. आंधळे व बहिरे एकवेळ फसतील. नामदेव म्हणतात माझे नेम पालटले आहेत व चित्त रामचरणीं लागून राहिलें आहे.

॥ श्रीसाईनाथ प्रसन्न ॥

महिला वस्तु भांडार

भरतकाम, विणकाम, शिवणकाम
यांस लागणारें सर्व साहित्य व भरतकामाचीं पुस्तकें
लोंकर, गंगावनें आणि सौंदर्यप्रसाधानांचे व्यापारी.
छबीलदास रोड, दादर, मुंबई २८. (वेस्टर्न रेल्वे)
❊ आमची कोठेंही शाखा नाहीं. ❊

Books published and Sold by Sai Baba Sansthan, Shirdi

श्री साईबाबा संस्थान, शिरडी संस्थेतर्फे प्रकाशित
व विक्रीकरितां ठेवलेली पुस्तकें

(१)	**श्रीसाईसच्चरित्र**	(मराठी)	श्री. दाभोळकरकृत	७-००
(२)	,,	(हिंदी)	श्री. ठाकुर	४-५०
(३)	,,	(गुजराथी)	श्री. सोमपुरा	३-७५
(४)	,,	(इंग्रजी)	Shri Gunaji	४-००
(५)	,,	(Kannad)	N S Anantha Raum	३-००
(६)	**Glimpes of Indian Spirituality**		by Pradhan	१-००
(७)	**Glimpes of Indian Spirituality**	(Telgu)		१-००
(८)	**श्री साईलीलामृत**	(मराठी)	श्री. आगास्करकृत	२-००
(९)	,,	(हिंदी)	श्री. चिटणीस-दिल्ली	२-५०
(१०)	**साईबाबा-अवतार व कार्य**	(मराठी)	श्री. धोंड	२-००
(११)	**साईबाबांचे ४ अध्याय**	(मराठी)	श्री. दासगणू	००-५०
(१२)	**सगुणोपासना**	(मराठी)	श्री. भीष्म	००-२५
(१३)	,,	(गुजराथी लिपीत)	श्री. भीष्म	००-२५
(१४)	**श्री रुद्राध्याय ११ वा**	(मराठी)	श्री. दाभोळकर	००-१२
(१५)	**स्तवन-मंजरी**	(मराठी)	श्री. दासगणू	००-१३
(१६)	**श्री साई-सुमनांजली**	(मराठी १०८ नावें)		००-०६
(१७)	**कीर्तन पंचक**	(मराठी)	श्री. देव	१-५०
(१८)	**शीलधी**	(मराठी)	डॉ. गव्हाणकर	००-७५
(१९)	**श्री साईगीतांजलि**	(मराठी)	कवि श्रीपाद	००-१२
(२०)	**Spiritual Symphony**		by R S. Harshid Mehta	२-५०
(२१)	**Side lights on Sai Baba**	(Eng.)	Calcutta	००-७५
(२२)	**Guide to Shirdi**	(English)		००-१२
(२३)	**स्तवनमंजिरी व सुमनांजली**	(मराठी)		००-२०

Colour pictures of Sai Baba by Neroy

(1)	Baba sitting on Stone 15" × 20" Thick	**1-00**
(2)	,, ,, ,, 9½" × 13½" medium	**00-37**
(3)	,, ,, in Dwarkamai 9½" × 13½" medium	**00-50**

Other different poses of Sai Baba in colour according to different sizes varying in prices

Commission to Sellers 25% except on 2 to 10 for which only 25 nP. and 37 nP. for No. 1 Postage Extra (minimum purchase of Rs 15). *Can be had from* (मागवा) :

1. **Executive officer Shri Sai Baba Sanstan,**
   P. O Shirdi Dst Ahmednagar
2. **Sai Baba Office 'Sai Niketan',**
   Dr Ambedkar Road, Dadar, Bombay 14

मालक : **श्री साईबाबा संस्थान, शिरडी,** आंबेडकर रोड, दादर, मुंबई १४ करिता

प्रकाशक : श्री. जी. पोतनीस मुंबई १४

Regd. No. B 7989

★

संगीताची मोहिनी माणसाला मंत्रमुग्ध करते. त्याचप्रमाणें कुठल्याहि हृदयंगम चित्राची मुद्रणकृति वाचकाला नयनमुग्ध करते!

★

आणि म्हणूनच

हाफ-टोन, लाईन, थ्री अँड फोर कलर ब्लॉक्स, ऑफसेट प्लेटस्, स्टीरियोज इत्यादि आणि त्याचप्रमाणें वैशिष्ट्यपूर्ण सर्वांगसुंदर कॅलेंडर्ससाठीं—

डी. डी. नेरॉय

५३४, सँडहर्स्ट ब्रिज, चौपाटी, मुंबई

टेलिफोन : ७५०४७

डी. डी. नेरॉय यांनीं खास तयार केलेले श्री साईबाबाचीं तीन रंगी चित्रे, द्वारकामाई व दगडावर बसलेले — साईज ६ × ८, १० × १४, १४ × २० खालील ठिकाणीं मिळण्याची खास व्यवस्था केली आहे.

श्री साईबाबा संस्थान

मु. पो. शिर्डी, जि. अहमदनगर व

साईनिकेतन, डॉ. आंबेडकर रोड, दादर, मुंबई १४.

मुद्रक : श. कृ. सापळे, रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस, मोरबाग रोड, दादर, मुंबई १४.
संपादक व प्रकाशक : बी. जी. पोतनीस, 'साई निकेतन', डॉ. आंबेडकर रोड, खोदादाद सर्कलजवळ.

स्थापना १९१६

सर्व प्रकारचें दागिने तयार करणारी मुंबईतील विश्वासू सुप्रसिद्ध पेढी

ई. आर. मालपेकर

जितेकर चाळ, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

टे. न. २९६३१

श्री साई वाक्सुधा

श्रीसाईबाबा कधीं उपाशी रहात नसत व कोणालाही उपाशी राहूं देत नसत. उपाशी माणसाचें चित्त ठिकाणावर राहूं शकत नाहीं. तशा माणसाकडून परमार्थ कसा घडावा? अगोदर आपण आपला आत्मा संतुष्ट केला पाहिजे. उपाशीं पोटीं देव मिळूं शकत नाहीं. 'पोटीं नसतां अन्नाचा गोळा। देव कवण्या डोळे पहावा। कवण्या वाचें महिमा वर्णावा। कर्णे परिसावा तो कवण्या॥ असें बाबा म्हणत असत. अन्नमय प्राण! मग अन्नाचा त्याग करून कसें बरें चालेल! प्रत्येकानें हा उपदेश आपल्या हृदयांत सांठवून त्याप्रमाणें आपलें वर्तन ठेविलें पाहिजे.

—श्रीसाईसच्चरित्

श्रीसाईलीला

[शिरडी संस्थानचें अधिकृत मासिक]

वर्ष ४४ वें] फेब्रुवारी १९६६ [अंक ११ वा

: संपादक :

श्री. बी. जी. पोतनीस

वार्षिक वर्गणी रु. ५ (ट. ख. सह)

टे. नं. ४४३२६१

: कार्यालय :

साई केतन, डॉ आंबेडकर रोड, खोदादाद सर्कल जवळ, प्लॉट नं. ८०, बी, दादर, मुंबई १४.

प्रिय वाचक—

गेल्या महिन्यांतील सर्वांत महत्त्वाची व अत्यंत दुःखाची घटना म्हणजे आपले लोकप्रिय व साधुतुल्य पंतप्रधान ना. लालबहाद्दूर शास्त्री यांचें ताश्कंद येथें घड-लेलें एकाएकीं व सर्वांच्या मनाला चटका लावणारें दुःखप्रद निधन होय. भारत व पाकिस्तान यांच्यांत सख्य घडवून आणणारा करारनामा होऊन त्यावर उभयपक्षीं सह्या झाल्यानंतर कांही तासानी मृत्यूनें त्यांच्यावर अचानक घाला घातला व त्यांचा आणि आमचा कायमचा वियोग घडवून आणिला. आपल्या असीम त्यागानें, जनतेसंबंधींच्या कळकळीनें व कर्तव्यदक्षतेनें त्यांनीं सर्वांच्या अंतःकरणांत बहुमानाचें स्थान मिळविलें होतें. अशा प्रकारचें कृतार्थ मरण फारच थोड्या लोकांच्या वांट्याला येत असतें. आपल्या मातृभूमीच्या कल्याणाचा त्यांनीं सतत ध्यास घेतलेला होता. आणि तें कल्याण कार्य करतां करतां त्यांच्या वांट्यास मरण यावें ही त्यांच्या दृष्टीनें भाग्याची गोष्ट असली तरी आम्हां भारतवासीयांच्या दृष्टीनें ही अत्यंत दुःखदायक घटना आहे. आज सारी जनता यांच्यासाठीं हळहळत आहे. त्यांची सध्याच्या आणी-बाणीच्या प्रसंगीं आपल्या देशाला फार मोठी गरज होती.

आपले पहिले पंतप्रधान लोकप्रिय पंडित जवाहरलाल नेहरू हे निधन पावल्यानंतर पंतप्रधानपदावर राष्ट्रानें त्यांची नियुक्ति केली. गेले अठरा महिने या देशाच्या दृष्टीनें फार आणीबाणीचे होते. त्या काळांत त्यांनीं जी कामगिरी पार पाडिली व बिकट प्रसंग आले असतां वेळोवेळीं त्यांनीं जो कणखरपणा व योग्य वेळीं योग्य निर्णय घेण्याची जी तडफ दाखविली ती खरोखर अविस्मरणीय आहे. त्यांची ती सर्व कारकीर्द सुवर्णा-क्षरानी लिहून ठेवण्यासारखी उज्ज्वल आहे. त्या अठरा महिन्यांच्या कारकीर्दीत शास्त्री-जीनीं जगाच्या दृष्टीनें भारताला उच्च स्थानावर नेऊन बसविलें. भारतीय जनता नेभळट नसून वाटेल त्या संकटास वीराप्रमाणें तोंड देणारी व प्राणपणानें लढणारी आहे हें सर्व जगाला दाखवून दिलें.

लालबहादूर शास्त्री यांची गणना या देशांत जे सत्पुरुष होऊन गेले त्या संतमालिकेंत करावी लागेल. त्यांचा जन्म गरिबींत झाला, ते गरिबींत लहानाचे मोठे झाले, पंतप्रधानपदावर आरूढ झाले तरीहि ते गरिबीचें व साधें जीवन जगले. गोरगरीबांनीं सुखी व्हावें म्हणून आपल्याकडून करतां येईल तें त्यांनीं केलें व आणि पुष्कळ कांहीं त्यांना गरिबांसाठीं करायचें होतें. शेवटीं त्यांचें निधन झालें त्यावेळींहि त्यांनीं कोणत्याहि स्वरूपांत धनदौलत जवळ केलेली नव्हती. बँकेंत त्यांच्या नांवावर पैसे नव्हते. त्यांची म्हणायला टीचभर जागा जागा नव्हती. रहायला स्वतःचें असें

झोपडेंहि नव्हतें। त्या गोष्टीचा हव्यास त्यांनी कधीं केला नाहीं. त्यांनी मंत्रिपद भूषविलीं. फार काय? सर्वांत उच्च असें पंतप्रधानपद कर्तव्यनिष्ठेमुळें व इतर बहुमोल गुणामुळें त्यांच्या वाट्यास आलें. त्यांनीं वाटेल तेवढें ऐश्वर्य व ऐषआराम भोगावा असे उच्चांतील उच्च अधिकार त्यांच्या वांट्यास आले तरीही ते पूर्वी जसे होते तसे गरीबच राहिले.

शास्त्रीजींची थोरवी या त्यांच्या वागण्यांत आहे. महात्मा गांधींचे ते सच्चे शिष्य होते. 'जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले। तोचि साधु ओळखावा, देव तेथेंचि जाणावा।' या कोटींतील ते सत्पुरुष होते.

अशा थोर पदाला पोहोंचण्याचें भाग्य फारच थोड्या लोकांच्या वांट्यास येत असतें. तें अनन्य साधारण भाग्य शास्त्रीजींच्या वाट्यास आलेलें होतें. हिंदी जनतेपुढें व विशेषतः उच्च स्थानीं विराजमान झालेल्या अधिकारी वर्गांपुढे त्यांनीं एक उच्चतर असा अनुकरणीय आदर्श ठेविला आहे. देशासाठी मनुष्य किती स्वार्थत्याग करूं शकतो याचें उज्ज्वल उदाहरण आपल्यामागें त्यांनीं आमच्यासाठीं ठेविलें आहे.

मरण हें कोणालाही चुकवितां येणार नाहीं. जो जन्माला आला तो कधीं ना कधीं मरायचाच. परंतु देशासाठीं कर्तव्य करतां करतां मरण येणें म्हणजे तें अमरपणच होय. मनुष्य मरणानें जगतो म्हणतात. "आधि मरण, अमरण ये मग तें!" परंतु तत्पूर्वी अनेक मरणें मरावीं लागतात. दुसऱ्यांसाठीं अहोरात्र कष्ट सोसावे लागतात आणि मग मानवाच्या वांट्याला चिरंजीवित्व येत असतें.

त्याप्रमाणें ना. लालबहाद्दूर शास्त्री हे आमच्यांतून देहानें गेले असले तरी त्यांच्यासारख्याला मरण मारूं शकत नाहीं. ते अमर झाले आहेत.

☆ द्वारकामाई ☆

हीच द्वारकामाई आता — युगायुगाची माझी माता ॥धृ०॥
जिथें राहिला साईराणा — मार्ग दाविला निजभक्तांना ॥ १ ॥
पावन केलें या पाषाणा — जीवनयज्ञ ही धुनी जाणा ॥ २ ॥
नमिती इजला भक्त धुरंधर — या मातेचे ऋण अमुच्यावर ॥ ३ ॥
बाळें आम्ही तुझीं निरंतर — तुझ्या स्मृतीनें भरलें अंतर ॥ ४ ॥
स्वयेंच भरवी ही भक्तांना — घ्या ध्यानी या साईवचना ॥ ५ ॥
जननी अमुची थोर तत्वता — बाळें आम्ही भूषवू जगता ॥ ६ ॥

कवि : बा. भा. मगदूम

एकनाथी भागवत धर्म— २

(ले. द. शं. टिपणीस)

पुराणांतील भागवत धर्म.

भागवत धर्माचें मुख्य ध्येय ऋताची उपासना करणें हें होय. ऋत म्हणजे या विश्वाचें नियमन करणारी, त्याची प्रगति करणारी शक्ति. जगाची उन्नति ज्या योगें होते ती ही शक्ति. एकेकाळीं रानटी अवस्थेंत असलेल्या मानवाला आजची स्थिति प्राप्त करून देणारी जी शक्ति तें ऋत. चित्‌शक्ति ती हीच. ज्ञानेश्वराची शिवशक्ति ती हीच. हिची उपासना करावयाची म्हणजे तिचें जें कांहीं कार्य असेल तें करावयाचें व हें कार्य करण्यास लागणारें जरूर तें सामर्थ्य स्वठायीं निर्माण करावयाचें. जगाची प्रगति करणारी, उत्क्रांति करणारी ही शक्ति. हें ऋत गतिमान आहे. गतिशिवाय प्रगति नाहीं. प्रगति व्हायची तर बदल झाला पाहिजे. जुने जाऊन नवें आलें पाहिजे. गति-शिवाय आले होणें नाहीं. एक गोष्ट बदलली कीं तिच्याशीं निगडीत असलेल्या गोष्टी बदलल्या पाहिजेत. न बदलल्या तर प्रगति होणार नाहींच. उलट आहे त्याला खंड पडेल, विनाश होईल. एखाद्या घड्याळांतील स्प्रिंग म्हणजे त्या घड्याळाचें ऋत चित्‌शक्तीच. तिला सूक्ष्म गति असते. डोळ्यांना स्थिर दिसली तरी तिला गति आहे. स्प्रिंग याच्यांतच गतिवाचक अर्थ आहे. स्प्रिंगशीं प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष निगडीत असलेलीं चक्रें तिच्या गतीच्या अनुरोधानें गतिमान राहिलीं तर घड्याळ चालू राहील व प्रगतीचें कार्य होत राहील. निगडीत असलेल्या चक्रांतील एक चक्र जरी स्थिरावलें तरी स्प्रिंगच्या गतीस प्रतिबंध होऊन चालू असलेलें कार्य थंडावेल. अशाच कांहींशाप्रकारें ऋताशीं हें विश्व निगडीत आहे. ऋताची ही गतिमान शक्ति विश्वांत भरलेली असल्यामुळें चेतन अचेतन सर्व विश्वाला गतिमान राहिलें पाहिजे, न राहिले तर ऋताशीं विरोध होऊन प्रगतिऐवजी विनाश पदरीं पडेल. जगांतील प्राणिमात्र गतिमान आहेत. मानवी बुद्धि गतिमान आहे. दहा हजार वर्षां-पूर्वींच्या मानवाची बुद्धि व आजच्या मानवाची बुद्धि यांतील अंतर लक्षात घेतलें तर मानवीबुद्धि पूर्वीपेक्षां किती प्रगत झाली आहे, किती प्रगल्भ झाली आहे हें लक्षांत येईल. प्राचीन काळचे मानवी विचार व आजचे विचार यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे. पूर्वींचे आचार व आजचे आचार यांत साम्य

मिळणें कठीण आहे. सारांश काय कीं जग बदलतें आहे. त्याच्याशीं मानवानें मिळून-मिसळून वागले पाहिजे. फटकून कार्य होणार नाहीं. प्रवाहाच्या उलट जाण्यांत शहाण-पणा नसून त्यांत विनाशाचा धोका मात्र आहे. या सर्व गोष्टी लक्षांत घेऊन भागवत धर्मानें विष्णूच्या अवताराची कल्पना स्वीकारली आहे. विष्णू जगाचें पालनपोषण करणारा, त्याची प्रगति करणारा म्हणजे ऋत आहे. जेव्हां धर्मातील आचारविचार या ऋताच्या गतीशीं आपली गति मिळती जुळती न ठेवतां स्थिरावूं पहातात तेव्हां मानवी प्रगतीला अडथळा निर्माण होतो. हा स्थिरपणा येऊं न देतां त्यांना ऋताच्या अनुरोधानें योग्य दिशेकडे पुन्हां गतिमान करण्यासाठीं विष्णू अवतार रूपानें या पृथ्वीतलावर अवतरतो व ऋताच्या गतिमानामुळें बदलणाऱ्या परिस्थितीशीं जुळतील असे आचार धर्म राखून जुनें बुरसटलेले निरुपयोगी अशा आचारविचारांचा नाश करतो. ही अवतार कल्पना भागवत धर्मानें स्वीकारल्यामुळें तो गतिमान राहिला व टिकून राहिला. कानापेक्षां दृष्टीद्वारा होणारें ज्ञान मनावर अधिक ठसते. ऋतु हे दृष्टीगोचर नसल्यामुळें सर्वसाधारण ऋताचे तात्त्विक विचार हे हवेंतल्या किल्ल्याइतके गम्य वाटतील हें ओळखून भागवत धर्मानें ऋताचें प्रतिक म्हणून विष्णु हा दृश्य रुपांत उभा केला व सगुण विष्णुभक्तीला प्राधान्य दिलें तसेंच त्याच्याशीं निगडीत असलेल्या आचारविचारांना प्राधान्य दिलें. परंतु सगुण विष्णुभक्ति हें कांहीं भागवतधर्माचें ध्येय नसून विशिष्ट प्रगतीच्या मानवाला ऋताच्या निर्गुण उपासनेकडे नेणारा तो एक पांगुळगाडा म्हणून वापरला आहे. या विशिष्ट मानवाची जसजशी प्रगति होईल तसतशी या पांगुळगाड्यांतहि बदल झाला पाहिजे. पूर्वकालीन धार्मिक विचार आजहि आचरण्याचा अट्टाहास करणें ऋताच्या गतिमानाविरुद्ध असल्यामुळें त्यानें उपासकाची प्रगति न होता परागति होईल. हें टळावे म्हणून गीता, ज्ञानेश्वरी, एकनाथ भागवत, दासबोध व साईसच्चरित्र यांचा जन्म झाला. या पंच प्रसादाच्या दोन टोकांत आचार विचारांत फारच फरक आढळेल. त्याचें कारण भागवत धर्माचा भक्तिसंबंधाचा दृष्टीकोन होय. भक्ति व धार्मिक आचार हीं साधनें आहेत. जरूरीप्रमाणें जरूर ते साधन वापरलें कीं कार्य होतें. चाकू हें पेन्सिल करण्याचें साधन आहे हें विसरून एकाद्यानें पेन्सिलीऐवजी चाकू वापरला तर ते हस्यास्पद ठरेल. शिवाय चाकू बोथट झाल्यास त्याला पुन्हा धार दिली नाहीं तर साधनामुळें होणारें कार्य होणार नाहीं. यामुळें आचारांना ध्येयाच्या ठायीं अधिष्ठीत न होऊं देण्याकडे व आपले आचारविचार गतिमान ठेवण्याकडे भागवत धर्मानें विशेष लक्ष दिलें आहे.

ऋताची उपासना करणें म्हणजे त्याच्या कार्यास मदत करणें, त्याचें कार्य करण्याचा प्रयत्न करणें. विश्व नियमाप्रमाणें आपली वागणूक ठेवणें. पण ही गोष्ट कांहीं सोपी नाहीं. अशीं ऋत म्हणजे काय हें आकलन होणें कठीण. विश्व नियम इतके गंतागंतीचे आहेत कीं. सर्वसाधारण जनतेला ते समजणें कठीण व त्यांचें

पालन करणें तर त्याहूनही दुस्तर. यास्तव भक्तानें प्रथम कोणती गोष्ट साध्य करून घ्यावयाची असेल तर ती ही कीं, ऋताची योग्य उपासना करण्यास लागणारें सामर्थ्य मिळविणें. भागवत धर्माच्या भक्तीचा हा उद्देश आहे, मोक्ष नव्हे कीं स्वर्ग नव्हे. पुण्य मिळविण्यासाठीं वा पाप टाळण्यासाठीं भक्ति करणें हा भागवत धर्माच्या भक्तीचा उद्देश नाहीं. जो धर्म व जे आचार पापपुण्यावर आधारलेले असतात ते वाळूच्या किल्ल्यावर असल्यासारखे असतात. कालौघांत हे किल्ले ढासळून धर्मांत आचारभ्रष्टता येते व तो धर्म नाश पावतो. कारण पापपुण्य हें भाषिक व भासिक आहेत. कारण ते नुसते शब्द आहेत, आभास आहेत. सृष्टी गतिमान आहे, यामुळें पापपुण्याच्या कल्पना व भावना सतत बदलत राहतात. आजचें पाप हें उद्यांचें पुण्य होतें. अलिकडील उदाहरणच पहाना. साठसत्तर वर्षांपूर्वी एखाद्या तरुणानें तरुणीवर प्रेम करणें हें महापाप समजलें गेलें असतें. पुढें हळुं हळुं असें होऊं लागल्यावर निषेध, तीव्र निषेध, बहिष्कार वगैरे केवढी तरी आटापीट समाजानें चालू केली. त्यावेळीं महाभयंकर पापी असा हा तरुण जिवन्त रहाणें मुष्कील होतें, पण आज ही गोष्ट उजळ माथ्यानें, उत्सवानें व सार्वजनिक रीतीनें साजरी करण्यांत येते. एवढेंच नव्हे तर अशा विवाहास समाजातील शिष्ट, धर्मांतील धर्ममार्तंड जातीनें हजर राहून 'भले होवो' म्हणून आशीर्वाद देतात. अशा गतिमानामुळें पापपुण्यासाठीं धर्माचरण ही गोष्ट भागवत धर्माला मान्य नाहीं. जे बुद्धिहीन असतील त्यांना चांगल्या कार्यासाठीं उद्युक्त करण्यास पाप–पुण्य या कल्पनांचा उपयोग करावा, पण उठल्या-सुटल्या जिथें धार्मिक गोष्टींच्या मागें पापपुण्याची कारणपरंपरा चिकटविणें योग्य ठरणार नाहीं. असें करणें धर्मघातक आहे. एवढेंच नव्हे तर त्यामुळें प्रगल्भ बुद्धीच्या मानवांत धर्माबद्दल अश्रद्धा व संशय मात्र निर्माण होतात. यास्तव भागवतधर्मानें आपल्या भक्तीला व आचारांना पापपुण्याचें अधिष्ठान दिलें नाहीं.

जें कांहीं धर्माचरण करावयाचें तें तर रक्षणाची व संवर्धनाची शक्ति व ताकद मिळविण्यासाठीं. अशी शक्ति स्वतःठायीं निर्माण करण्याचें एक साधन सदाचार आहे. सदाचार म्हणजे सत् आचार. सत् म्हणजे ऋत, ऋताला संमत होणारा तो सदाचार. तें सद्वर्तन. यामुळें सद्वर्तनाला भागवत धर्मानें बरेंच महत्त्व दिलें आहे. सद्वर्तनी होण्याचें मुख्य साधन संतसंग होय. संतसमागम होय. माणूस हा संवयीनीं बनलेला आहे. जशी संवय तसा तो वागतो, संवय ही वेळीं बुद्धीवर मात करूं शकते; गडकऱ्याच्या सुधाकराला दारूचे दुष्परिणाम पटतात व तो ती सोडून देतो. दारू सोडतो, पण दारूची संवय कांही तो सोडूं शकत नाहीं म्हणून तो पुन्हा तिच्या आहारीं जातो. संवय लावणें सोपें आहे, पण ती तोडणें महा कठीण आहे. म्हणून मुळातच चांगल्या संवयी लावून घेण्याकडे माणसाची प्रवृत्ती असावी यासाठीं माणसानें चांगल्या स्थळीं चांगल्या लोकांत मिसळत असावे, चांगल्या गोष्टी ऐकण्याकडे व पाहण्याकडे माणसाचा नेहमीं कल असावा. संवय ही सांसर्गिक

आहे. एकाची संवय दुसऱ्याला चटकन लागते. विशेषतः वाईट संवयी तर चटकन चिकटतात व चांगल्या संवयी चिकटतां चिकटत नाहींत. संवय एकदा चिकटली कीं निघणें दुरापास्त. जणूं कांहीं गुत्याचे केस. एकदां अंगाला चिकटले कीं कितीही झटकले तरी निघायचे नाहींत. त्यांना नाहींसे करावयास फारच घासाघिसी करावी लागते. हें कार्य संतांच्या वा सज्जनांच्या संगतीनें सुलभ जाते. म्हणून संतसमागमाचें वा सज्जनांच्या संगतीचें महत्त्व भागवत धर्माला फार आहे. भक्त हा सद्वर्तनी व सदाचारी पाहिजे, नव्हे भक्तीनें तो हळूं हळूं तसा झाला पाहिजे. न झाला तर ती भक्ति म्हणजे खडकावर पेरलेल्या बीप्रमाणें आहे. आपण ज्याची भक्ति करतो तो कोण, भक्ति कां करावयाची, भक्तीपासून स्वतःला काय मिळवावयाचें याचें ज्ञान भक्ताला असलें तरच ती भक्ति इष्टकार्य करूं शकेल. यामुळें आंधळ्या किंवा बाबा वाक्यंप्रमाणें भक्तिपेक्षां ज्ञानी भक्ति भागवत धर्मानें श्रेष्ठ मानली आहे. यासाठीं ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग यांचा समन्वय घडवून आणण्याचा प्रयत्न भागवत धर्मानें केला आहे. ज्ञान असेल व त्या अनुरोधानें भक्ति केली तर तेवढ्यानें सर्व काम भागेल असें मात्र नाहीं. सद्वर्तनाचा विच्छेद करणारे अहंकार व वासना आहेत. ज्या भक्ताच्याठायीं या गोष्टी आहेत त्याच्या हातून खऱ्या अर्थानें सद्वर्तन होणें नाहीं. म्हणून अहंकार व वासना नाहींशा करण्याकडे भक्तानें लक्ष दिलें पाहिजे. अहंकार व वासना ह्या अशा आहेत कीं, त्यांचा जितका विचार करावा, त्यांना जितका मान द्यावा, त्याचें जितकें ऐकावें व त्यांना जितकें खुष करावे तितकें ते अधिक बळावतात. चुटकीसरसे नाहींसे करावयास गेल्यास उलट ते जादा वाढीस लागतात. ढेकुण चिरडल्याने ते अधिक चेकाळतात. ते नाहींसे करण्यास दुसरेच उपाय योजावे लागतात. तद्वत अहंकार व वासना यांना जबरदस्तीनें दडपण्याचा प्रयत्न केल्यास क्षणैक जरी ते, गेले तरी दबलेल्या शत्रूप्रमाणें पुन्हा ते केव्हां दुप्पट उसळीनें व्यक्त होतील याचा नेम नाहीं. म्हणून अहंकार व वासना उपेक्षेनें मारल्या पाहिजेत. यासाठीं भक्तीचा उपयोग होतो. आपलें लक्ष आपल्या दैवताकडे सारखें केंद्रित करण्यांत भक्तानें जागृतता राखली तर त्याच्या ठिकाणीं असलेल्या अहंकार व वासना यांकडे त्याचें आपोआप दुर्लक्ष होऊन न वापरलेल्या हत्याराप्रमाणें ते हळूंहळूं गंजून निकामी होतात. शस्त्र वापरल्यानें त्याला धार चढते. तसा प्रकार अहंकार व वासनांचा असतो. अशा प्रकारची उपेक्षा भक्ताच्या ठिकाणीं निर्माण करण्याच्या कामीं भजनाचा व नामस्मरणाचा विशेष उपयोग होत असल्यामुळें भजनात्मक भक्तीला भागवत धर्मानें विशेष महत्त्व दिलें आहे. अहंकारावर दुसरा तोडगा म्हणजे निष्काम कर्मयोग. म्हणून भजन व भक्ति यांच्या जोडीला निष्काम कर्मयोगाला मानाचें व महत्त्वाचें स्थान भागवत धर्मानें